

УДК 811.161.2'37

СПОСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ НЕГАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ У МЕЖАХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ НАТХНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**Івашко М. О.**

У статті розглянуто особливості мікрополів на позначення негативної семантики у лексико-семантичному полі натхнення української мови. Завдяки опрацюванню результатів компонентного аналізу описано семантичну структуру мікрополів, досліджено її особливості та розглянуто ієрархію сем, які входять до складу мікрополів.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, мікрополе, лексема, сема, компонентний аналіз.

В статье рассматриваются особенности микрополей на обозначение негативной семантики в лексико-семантическом поле вдохновения в украинском языке. Благодаря обработке результатов компонентного анализа описывается семантическая структура микрополей, исследуются ее особенности и рассматривается иерархия сем, входящих в состав микрополей.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, микрополе, лексема, сема, компонентный анализ.

The article deals with the peculiarities of the microfields, denoting the negative semantics in the lexical-semantic field of inspiration in Ukrainian. The paper describes the semantic structure of the microfields, studies its peculiarities and examines the hierarchy of the semes, which are part of the microfield.

Key words: lexical semantic field, microfield, lexeme, seme, component analysis.

Компонентний аналіз є дієвим методом у визначенні лексико-семантичного поля певного поняття. Він допомагає не лише розщепити значення слова на складові компоненти – семи [4, с. 264], що є його найпершим і найважливішим завданням, а й прослідкувати ієрархію сем як усередині всього лексико-семантичного поля, так і в кожному семантичному мікрополі зокрема, визначити інтегральні та диференційні семи, що важливо для з'ясування зон перетину мікрополів, а також розглянути всі семантичні нюанси кожного мікрополя.

У різний час осмисленню методу компонентного аналізу та його важливості в дослідженні лексико-семантичних полів свої праці присвятили Ю. Агресян, О. Ахманова, Л. Васильєв, В. Гак, А. Греймас, Л. Ельмслев, Л. Засоріна, М. Кочерган, А. Кузнецов, Н. Леонтьєва, Т. Ломтев, А. Лучик, Р. Мейєр, І. Мельчук, М. Пещак, В. Потьє, Е. Сепір, А. Уфімцева, Є. Шендельс, Д. Шмельов, Ю. Щеглов та ін. Теорію поля загалом та лексико-семантичного поля зокрема розробляли І. Арнольд, Р. Мейєр, Й. Тріп, Л. Вейсгербер, Г. Іпсен, В. Порциг, Ф. Філін, В. Кодухов, О. Антомонов тощо.

Семи для компонентного аналізу певної лексеми будь-якого лексико-семантичного поля виокремлюються зі словникових статей, де подано тлумачення слів, адже саме “лексикографічне вичленування семантичних компонентів” є найзручнішим і найнадійнішим методом компонентного аналізу, “оскільки в тлумачних словниках об'єктивуються системні лексичні зв'язки, а саме тлумачення здійснюється багатим, але осяжним арсеналом структурних формул” [2, с. 259]. Саме на підставі словникових тлумачень можна вичленувати мінімальні компоненти значення (семи), при чому набір сем для опису не лише окремої лексеми, її мікрополя, а й усієї мови є досить невеликим, адже “увесь словниковий склад мови може бути описаний з допомогою обмеженого і порівняно невеликого числа цих одиниць” [1, с. 8]. Важливим є також і те, що “кожне слово мови входить до певної лексико-семантичної парадигми, причому частіше всього, внаслідок своєї багатозначності, не лише до однієї” [3, с. 48], тому семантичні мікрополя в середині лексико-семантичного поля перетинаються, а також взаємодіють з мікрополлями інших полів, що вказує на нечіткі межі будь-якого лексико-семантичного поля. Саме тому до структури лексико-се-

мантичного поля на позначення позитивної семантики певної лексеми можуть входити мікрополя на позначення негативної семантики, у складі їх лексем будуть семи на позначення як негативної, так і позитивної семантики, які разом і формуватимуть негативне значення кожного мікрополя. Такі мікрополя, в основному, є частиною напівпериферійної та периферійної зон лексико-семантичного поля.

Отже, метою статті є дослідження семантичних мікрополів на позначення негативної семантики у лексико-семантичному полі *натхнення* в українській мові. З мети випливають такі завдання: опис структури мікрополів на позначення негативної семантики в досліджуваному лексико-семантичному полі; аналіз особливостей побудови мікрополів на позначення негативної семантики; дослідження ієрархії сем, які входять до їх складу.

Джерелами дослідження стали такі лексикографічні праці: Словник української мови в 11 т. та Словник синонімів української мови в 2 т.

Побудова лексико-семантичного поля *натхнення* у вигляді матриці дозволила виокремити 20 мікрополів, з них 11 – це мікрополя на позначення негативної семантики: *страх, безлад, сором, метушня, сварка, збентеження, незлагодата, турбота, заворушення, небезпека, переполох*. Ці мікрополя входять до приядерної, напівпериферійної та периферійної зон лексико-семантичного поля *натхнення*.

Для дослідження особливостей названих мікрополів важливі значення кожного з них та виокремлення інтегральних та диференційних сем. До мікрополя *страх* входять 15 лексем, які означають стан неспокою, хвилювання, очікування чогось неприємного: *страх, острах, моторошність, боязнь, боязкість, побоювання, жах, пострах, острашка, настрашка, невпокій, неспокій, каламуть, занепокоєння, обава*. *Еней од страху з плигу збився, В умі сердега помішавсь І зараз сам не свій зробився, Скакав, вертівся і качавсь* (І. Котляревський); *Невідома боязкість скувала його* (О. Довженко); *Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини* (І. Франко). Інтегральною семою мікрополя є ядерна сема 'стан', також усі лексеми об'єднує приядерна сема 'неспокій', яка передає назване значення і є диференційною по відношенню до наступних мікрополів (крім мікрополя *турбота*), оскільки в них відсутня. У складі лексем мікрополя *страх* також наявні семи 'хвилювання' та 'очікування', які входять до приядерної зони лексико-семантичного поля *натхнення*.

Мікрополе *безлад*, об'єднане приядерною семою 'неорганізованість' включає в себе лексеми *безладдя, безлад, хаос, бедлам, нелад, плутанина, неорганізованість, розхлябаність, стихійність, самоплив, анархія, партизанщина, сумбур, мішанина, плутаниця*: – *Скрізь непорядок, нелад. І наймити десь порозходились* (І. Нечуй-Левицький); *Раз у раз доводилось спотикатися [втікачам], намацувати дорогу, падати. Ця плутанина зайняла коло години* (М. Коцюбинський); *Боже мій! яка нечистота! який хаос в тій світлиці! Не метено, не прибрано, все порозкидане* (І. Нечуй-Левицький). Сема 'неорганізованість' є інтегральною, оскільки об'єднує лексеми зі значенням відсутності організованості в мікрополе *безлад*. Сема 'стан' відсутня в складі майже всіх лексем мікрополя, окрім лексем *неорганізованість, розхлябаність, стихійність*, які визначаються як стан, пов'язаний з відсутністю організованості. Інтегральні ядерні семи 'порушення' та 'порядок' присутні в декількох лексемах мікрополя: *безладдя, безлад, нелад, бедлам, хаос*. Відповідно, ці лексеми разом з лексемами *гармидер, розгардіяш, погром, розгром, непорядок* тощо входять також до мікрополя *непорядок*. Оскільки групи *безлад* та *непорядок* є досить схожими за значенням та мають 5 спільних лексем, то їх можна об'єднати в одне мікрополе *безлад*, до структури якого входять 20 лексем тоді семи 'неорганізованість' та 'порушення', 'порядок' виступатимуть диференційними по відношенню одна до одної, бо розрізнятимуть лексеми, до складу яких входять, між собою.

Лексеми, що позначають приниження людини, становлять мікрополе *сором*, до якого входить 21 лексема, зокрема, лексеми *ганьба, сором, стид, безчестя, безслав'я, неслава, хула, осорома, соромота, осудовисько* та ін.: – *Не принесу нікому безчестя, не зав'яжу чужого віку,.. не піду ні за кого* (Гр. Квітка-Основ'яненко); *Дивуюсь: і чого про їх така ходить неслава, що це непевні люди?* (С. Васильченко); *Шкода за минулим, річ відома, Та й теперішнє колись мине... Але хай поб'є тих осорома, Хто весну зимою проклене!* (М. Рильський). Вони об'єднані інтегральними семами 'стан' та 'приниження', але сема 'приниження' водночас є диференційною по відношенню до мікрополів, оскільки в їхньому складі відсутня.

Мікрополе *метушня*, що має значення невпорядкованого безладного руху, представлено 28 лексемами, зокрема, лексемами *метушня*, *метушіння*, *сум'яття*, *біганина*, *біготня*, *крутанина*, *метанина*, *шарварок*, *шамотня*, *шарпанина*, *ворушіння*, *ворушня* та ін.: *Піднявся гомін та біганина. Парубки ловили дівчат, ... жартували* (П. Мирний); *В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, вкладали* (Лєся Українка); *Настала після сього велика метанина по селу* (Г. Барвінок). Інтегральна ядерна сема 'рух', яка об'єднує всі лексеми цього мікрополя, є диференційною за його межами, тобто вона вказує на різницю в значенні між лексемами мікрополя *метушня* та лексемами інших груп. Так само ядерна сема 'шум', яка входить до складу названого мікрополя, є диференційною по відношенню до інших мікрополів, крім мікрополя *сварка*, у складі декількох лексем цього мікрополя сема 'шум' присутня.

До мікрополя *сварка*, що має значення розмови, яка часто супроводжується криком, шумом, входять 26 лексем, у тому числі, лексеми *лайка*, *колотнеча*, *сущичка*, *баталія*, *скандал*, *буча*, *зв'яз*, *фук*: *Ми перечули через людеи, що зчинилась сварка між шинкарем і Чайченком і що вигнав шинкар Чайченка з шинк* (М. Вовчок); *Говорив [Юра] із нею [жінкою] часто з фуком, не раз і побивав* (І. Франко). Інтегральною ядерною семою, яка об'єднує лексеми цього мікрополя, і водночас диференційною, яка їх відокремлює від інших лексем, є сема 'розмова'. Сема 'шум' входить до складу лексем *скандал*, *буча*, *тарарам*, *сцена*: *Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана?.. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени* (М. Коцюбинський); *Здавалося б, що після такого тарараму у хаті чоловік і жінка будуть кілька днів дутись* (П. Козланюк, Ю. Крук).

До мікрополя *збентеження*, що має в своєму складі інтегральну приядерну сему 'розгубленість', належать 11 лексем: *замішання*, *замішка*, *замішанина*, *збентеження*, *бентеження*, *зняковіння*, *зняковілість*, *ніяковість*, *нестяма*, *конфуз*, *сум'яття*: *[Мартин:] Під цю колотнечу й замішанину [у війні] хто там уважатиме на одного забитого, коли їх тисячі!* (Б. Грінченко); *Він подумав, що викладач насміхається з нього. Почуття це викликало в ньому ще більше зняковіння* (Гр. Тютюнник); *Яреськові від такого конфузу аж рум'янець виступив на... обличчі* (О. Гончар). В усіх інших мікрополях сема 'розгубленість' відсутня.

Приядерні семи 'негативний' та 'стосунки' є інтегральними в мікрополі *незлагод* на позначення відсутності взаєморозуміння, мирних стосунків, це 9 лексем: *незгода*, *незлагод*, *нелад*, *розруха*, *розлад*, *розладдя*, *розбрат*, *непорозуміння*, *тертя*: *– Чуєш, зараз мені погодиш з жінкою, – обернувся старшина до Гната, – щоб мені не було межі вами незгоди!* (М. Коцюбинський); *[Юрко:] Де ж це вони? [Павло:] Може, до батьків пішли? [Юрко:] З батьками у них нелад* (М. Кропивницький); *Вона бачила, що розбрат між нею і тими, котрим дала життя, ставав щораз більший і щораз ширші захоплював круги* (Н. Кобринська). Названі лексеми об'єднують також інтегральні приядерні семи 'непорозуміння' та 'ворожнеча'. До складу інших мікрополів семи 'негативний', 'стосунки', 'ворожнеча' і 'непорозуміння' не входять, тому є диференційними по відношенню до них.

Сема 'думка' є інтегральною для мікрополя *турбота*, що означає неспокійні думки про забезпечення чогось. До складу мікрополя входять 8 лексем: *турбанина*, *турбота*, *клопіт*, *клопітня*, *колотнеча*, *колотня*, *грижа*, *фатига*: *Я люблю ... спокій, мої нерви не видержують турботи* (І. Нечуй-Левицький); *Турбанина людська зла Обминає наші пуці, Сила божая цілюща Тут престол собі знайшла* (І. Манжура); *Пан писар був у клопоті: він сам гаразд не знав, чого хочуть "доктори"* (М. Коцюбинський). До структури мікрополя *турбота* також входить сема 'неспокій'. Сема 'діяльність' входить лише до складу лексеми *турбота*.

Семи 'масовість' та 'невдоволення' входять до складу мікрополя *заворушення*, яке об'єднує в собі 5 лексем: *заворушення*, *колотнеча*, *колотня*, *смути*, *розгардіаш*: *У халіфаті часто піднімалися народні заворушення* (Історія середніх віків); *Десь на протилежнім кінці села знялась раптом страшенна колотнеча, запахали постріли, дико завалувала собачня* (О. Гончар); *Так-то, люди! Були бійки, Були в нас і смути, Та такої, як се була, – Такої й не чути!* (С. Руданський). Назване мікрополе означає масовий вияв невдоволення, а семи 'масовість' та 'невдоволення' є в ньому інтегральними периферійними і водночас диференційними по відношенню до інших мікрополів.

Семи 'можливість' та 'нещастя' входять до складу 4 лексем: *небезпека*, *загроза*, *гроза*, *ризик*, які об'єднані в мікрополе *небезпека*: *У хвилини великої небезпеки людей завжди тягне до гурту* (В. Собко); *Створилася явна загроза оточення, і командир батальйону ... наказав зайняти кругову оборону* (В. Кучер); *Потопальський так і закам'янів біля дверей, відчуваючи, що справжня гроза над його головою тільки збирається* (Ю. Збанацький). Названі семи є інтегральними периферійними і водночас диференційними по відношенню до інших мікрополів та вказують на наступне значення мікрополя: можливість нещастя, горя тощо, що пов'язана з усвідомленням можливої небезпеки.

Інтегральні периферійні семи 'тривожний' та 'метушня' входять до складу таких 4 лексем: *альярм*, *трусанина*, *труса*, *переполох*, об'єднаних у мікрополе *переполох*, що має значення власне тривожної метушні: *Се вчора був легкокомисний, сліпий альярм хоч не зовсім безпідставний* (І. Франко); *Як схарапуджена отара, кинулися вони [піщани] врозтіч ... хто куди!.. Такий переполох – генералові на руку ковівька* (П. Мирний); *Пісня затихла. Гомін – не гомін, а якась трусанина знялася* (П. Мирний). Семи 'тривожний' та 'метушня' не входять до складу інших мікрополів, тому є також диференційними.

Зважаючи на те, що з 20 мікрополів, які можна виокремити в лексико-семантичному полі *натхнення* української мови, 11 – це мікрополя на позначення негативної семантики (55 %), можна говорити про те, що важливою ознакою названого лексико-семантичного поля є переважання лексичних одиниць з негативною семантикою, хоча центральне мікрополе *натхнення*, яке є відправною точкою в дослідженні однойменного лексико-семантичного поля, позначає стан піднесення та позитивні емоції. При загальній кількості лексем – 229, 151 з них має в своєму складі семи на позначення негативної семантики, що становить 66 %. Кількість сем, за допомогою яких можна описати лексико-семантичне поле *натхнення* в українській мові, – 47, з них 26 (55 %) входять до структури мікрополів на позначення негативної семантики.

Отже, мікрополя на позначення негативної семантики становлять більшу частину лексико-семантичного поля *натхнення* в українській мові, більшість сем, які входять до їхньої структури, також є семами на позначення негативної семантики (15, що становить 58 % від кількості лексем досліджуваних мікрополів). Відповідно, ці семи відіграють важливу роль у побудові мікрополів та визначенні їхньої семантики не лише через їхню кількість, а й через вказівку на значення лексем. Саме тому всі негативні семи є інтегральними, тобто одна з них або декілька об'єднують лексеми в окреме мікрополе і вони відсутні в інших мікрополях, тому є диференційними по відношенню до них. Виняток становлять сема 'неспокій', що входить до складу мікрополів *страх* та *турбота* та сема 'шум', яка є інтегральною в мікрополі *метушня* і входить до складу лексем *скандал*, *буча*, *тарарам*, *сцена*, які є частиною мікрополя *сварка*. Також сема 'неорганізованість' є диференційною по відношенню до сем 'порушення', 'порядок' всередині мікрополя *безлад*.

Мікрополя на позначення негативної семантики у лексико-семантичному полі *натхнення* перетинаються на рівні сем (компоненти деяких значень входять до лексем кількох мікрополів одразу), але за набором лексем точки перетину відсутні, оскільки певна кількість лексем з конкретним негативним значенням входить лише до одного мікрополя.

Література

1. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / А. М. Кузнецов ; отв. ред. В. Н. Ярцева ; Академия наук СССР, Научный совет "Теория советского языкознания", Институт языкознания. – М. : Наука, 1986. – 123. [2] с.
2. Лучик А. А. Компонентний аналіз у зіставних дослідженнях лексичних одиниць // Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наук. пр. / відп. ред. М. П. Фабіан. – Ужгород : Папірус-Ф, 2009. – Вип. 7. – С. 258–262.
3. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания : учеб. пособие / Э. М. Медникова. – М. : Высшая школа, 1974. – 202 с.
4. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.